

Коломієць Л. І. Щоденникові спостереження як метод дослідження психічного розвитку дітей в історії експериментальної педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття / Л. І. Коломієць // Науковий вісник Херсонського державного університету : збірник наукових праць. – Серія «Психологічні науки». – Випуск 1. – Том 1. – Херсон, 2015. – С. 139-144.

УДК 159.922.6(100)"18/19"

ЩОДЕННИКОВІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ В ІСТОРІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Коломієць Л. І., к.пед.наук, старший викладач кафедри психології
Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

У статті проаналізовано інформацію про розроблення змісту й методики щоденникових спостережень за особливостями психічного розвитку дітей відомими представниками експериментальної педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: *щоденник спостереження, метод дослідження, методика спостереження, психічний розвиток, дитинство.*

В статье проанализирована информация о разработке содержания и методики дневниковых наблюдений за особенностями психического развития детей известными представителями экспериментальной педагогики конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: *дневник наблюдения, метод исследования, методика наблюдения, психическое развитие, детство.*

Kolomiets L.I. THE DIARIES OF OBSERVATION LIKE A RESEARCH METHOD OF PSYCHIC DEVELOPMENT OF CHILDREN IN THE HISTORY EXPERIMENTAL PEDAGOGY LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

The information about the content and methods development of the diaries of observation the characteristics of children' psychic development by famous

researchers of experimental pedagogy late 19th and early 20th century is analyzed in this article.

Key words: diary of observation, research method, method of observation, psychic development, childhood.

Постановка проблеми. В історіогенезі вікової та педагогічної психології чільне місце посідають питання розроблення методів дослідження психічного розвитку особистості. Саме тому інформація про становлення наукових уявлень про зміст, завдання й методику ведення щоденникових спостережень є актуальною часу. Окремого розгляду потребує внесок відомих зарубіжних (В. Друммонд, В. Прейєр, Дж. Селлі, Т. Тідеман та ін.) та українських і російських учених (П. Ф. Каптерєв, О. П. Нечаєв, Г. І. Россолімо, О. І. Сікорський та ін.) в розроблення методики спостереження за психічним розвитком дітей різного віку.

Аналіз досліджень і публікацій. Історичний контекст становлення та розвитку вікової психології, розроблення методів дослідження психічного розвитку дітей знайшов відображення у публікаціях І. В. Болотнікової, Ю. В. Козлової, В. А. Лук'янової, Т. Д. Марцинківської, О. А. Нікольської, В. М. Янгірової та ін. Мета нашої статті – аналіз змісту й методики щоденникових спостережень за особливостями психічного розвитку дітей, запропонованих відомими представниками експериментальної педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Вікова психологія, як галузь психологічної науки, почала інтенсивно розвиватися наприкінці ХІХ ст., що, природно, стимулювало потребу розроблення об'єктивних методів дослідження психічного розвитку особистості. Одним з розповсюджених на етапі становлення вікової психології став метод щоденникових спостережень, який широко використовувався батьками й вченими під час фіксації інформації про особливості розвитку власних дітей.

Перші біографічні щоденники Т. Тідемана („Спостереження за розвитком душевних здібностей дітей”, 1787 р.), Ч. Дарвіна („Біографічний ескіз однієї

дитини”, 1877 р.), В. Прейєра („Душа дитини”, 1882 р.) та інших науковців заклали підвалини вивчення закономірностей дитячого розвитку, його динаміки, новоутворень, індивідуальних особливостей, дозволили зібрати об’ємний емпіричний матеріал, в процесі експериментальної перевірки якого в подальшому почали обґрунтовуватися теорії та концепції психічного розвитку особистості.

Перша спроба докладного і послідовного опису психічного розвитку дитини належить Т. Тідеману. Вказуючи на те, що мистецтво виховання досі не спиралося на вивчення розвитку душевних властивостей дітей з точним датуванням його періодів, він представив результати власних систематичних спостережень за розвитком окремих сфер психіки (сенсорики, моторики, особливостей мовлення) хлопчика від народження до трьох років. У свою чергу спробу цілісного аналізу психічного розвитку дітей здійснив В. Прейєр. Упродовж трьох років тричі на день він займався з сином, детально фіксуючи власні враження, роздуми, висновки в щоденнику спостережень. Унаслідок такої копіткої роботи В. Прейєр систематизував досить цінні дані щодо різних аспектів психічного розвитку дітей. Науковець зазначав, що „вже до народження дитини в її душі написано багато дуже нечітких, ледь видимих знаків – слідів незліченних чуттєвих вражень, отриманих від древніх поколінь ... Чим уважніше за дитиною спостерігають, тим більш чіткими стають знаки, принесені нею в світ. Тоді дізнаються той капітал, що кожне окреме дитя успадкувало від своїх предків, який не виходить від вражень зовнішніх почуттів, а тому хибно думати, що людина вчиться мислити, хотіти й відчувати виключно завдяки своїм зовнішнім почуттям. У психогенезі спадковість так само важлива, як і власна діяльність. Тому має бути завдання розпізнати і розібрати ієрогліфи дитячої душі” [3, с.89]. Таким чином, В. Прейєр зробив висновок, що в процесі дослідження психічного розвитку варто враховувати біологічну спадковість, яка є основою індивідуальних відмінностей.

Метод щоденникових спостережень активно розроблявся зарубіжними психологами й на початку ХХ ст. У роботах Дж. Селлі („Основи загальнодоступної психології та її застосування у вихованні”, 1897, 1902, 1908 р.) й В. Друммонда („Вступ у вивчення дитини”, 1910 р.) обґрунтовувалася методика проведення таких спостережень, їх значущість для збору цінних відомостей про дитину в різних життєвих ситуаціях. Дослідники акцентували увагу на таких ключових для ведення спостережень акцентах: тривале систематичне спостереження за однією дитиною, щоденна реєстрація її поведінки; вивчення дитинства має будуватися під час ретельного постійного спостереження, проте висновки можуть бути сформульовані тільки після збору достатньої кількості фактичного матеріалу; факти, отримані під час спостереження, повинні піддаватися самій ретельній перевірці перш ніж застосовувати отримані результати в практиці; доскональне знання дослідником історії розвитку дитини; дорослий має проявляти граничну увагу до дитини, стежити за її станом, а не лише за ключовими ознаками психічного розвитку; близькість до дитини, позитивний емоційний контакт з нею; варто повністю виключити суб’єктивізм дослідника тощо [2, с.37].

Розробленням методики щоденникових спостережень наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. опікувалися також українські та російські вчені, громадські товариства, педагогічні музеї, інші професійні спілки. У періодичних виданнях з’явилися також публікації батьківських щоденників (наприклад, „Щоденник матері” Н. І. Гаврилової, М. П. Стахорської, 1916 р.). Поява щоденників спостережень за особливостями психічного розвитку дітей стала спробою вітчизняних науковців реалізувати цілісний підхід до вивчення особистості дитини та її поведінки, обґрунтувати унікальність і самоцінність кожного вікового етапу психічного розвитку (особливо дошкільного), організувати педагогічний процес з урахуванням індивідуальних потенцій, здібностей, можливостей вихованців.

Так, зокрема, П. Ф. Каптерев, який слідом за К. Д. Ушинським розробляв ідеї педагогічної антропології, наполягав на необхідності зміни акцентів у

вивченні дитинства. Він стверджував, що робота з розширення знань про дитячу природу має включати такі складові: „по-перше, вивчення дитячої індивідуальності, всіх її властивостей, і хороших, і слабких; по-друге, боротьба з дитячими недоліками й спроби їх викорінення; по-третє, прагнення прищепити особистості, яка виховується, нові цінні якості” [3, с.90]. Основним методом, який дозволить досягнути якісних змін у вивченні особливостей психічного розвитку дітей, на думку П. Ф. Каптерєва, мало стати спостереження дорослих за реакціями їхнього організму. Науковець зазначав, що „батькам і вихователям досить довгий час доведеться бути не так керівниками розвитку новонародженого організму, як ретельними й совісними його спостерігачами” [3, с.91]. Для того, щоб процес спостереження був змістовним й інформативним П. Ф. Каптерєв виділив такі важливі поведінкові реакції, в яких виражається індивідуальність дитини й на які дорослі мають звертати власну увагу:

1) різноманітні рухи органів тіла, міміка, реакції на подразники, враження від контактів з оточенням. Динамічними ознаками спостережуваних реакцій виступає їх жвавість або млявість, різноманітність або однотипність, достатня кількість тощо;

2) дитяче мовлення (перші спроби, оволодіння зв'язним мовленням, багатство дитячого словника в різні періоди психічного розвитку, головні недоліки й спотворення вимови, тон, темп, виразність);

3) ставлення до однолітків й дитячі ігри, в яких, за переконанням П. Ф. Каптерєва, проявляються т.зв. „суспільні інстинкти” (почуття спільності – відособленість; схильність до лідерства, спроби керувати іншими – підпорядкування; винахідливість, емоційність, доброзичливість – жадібність, одноманітність тощо). Дорослі мають зважати також й на види ігор, яким діти надають перевагу: галасливі або тихі, одинокі або колективні, фізичні або сюжетні тощо;

4) розмаїття навчальних і розвивальних вправ, вподобань, схильність до занять, виражені інтереси, прояви творчості й ініціативи [3, с.91-93].

Беззаперечною умовою ефективності спостережень батьків і вихователів за дитячими реакціями П. Ф. Каптерев уважав систематичне ведення спеціального щоденника, який назвав „педагогічною євангелією сім'ї”. На думку вченого, повсякденна, безпристрасна й позбавлена суб'єктивності фіксація ключових моментів у дитячому розвитку за чотирма виокремленими поведінковими індикаторами, допоможе уникнути фрагментарних висновків, сприятиме побудові цілісної картини індивідуально-психологічних особливостей вихованців, дозволить відстежити причини появи фізичних і психічних недоліків та прогалин, з'ясувати зміст й ефективність корекційних заходів, які використовувалися дорослими щодо дитини. У статті „Про спостереження за дітьми” (1892 р.) П. Ф. Каптерев вказував на те, що запорукою успішності спостережень має стати попереднє знайомство дорослих з відомостями про нормативи фізичного і психічного розвитку дітей, адже „якщо почати спостереження без всяких попередніх відомостей про його предмет, то дуже багато важливого вислизне з поля зору спостерігача” [3, с.231]. Відомий науковець зауважував також, що для досягнення точності в такій діяльності батькам слід рекомендувати по черзі вести спостереження за окремими поведінковими явищами особливо в тих випадках, коли їм бракує досвіду, або вони вперше розпочинають таку роботу.

П. Ф. Каптерев наголошував на практичній значущості ведення щоденника спостережень для історії сім'ї, родинного родоводу, зв'язку поколінь, стверджуючи, що „батьки повинні вручати дітям по досягненні ними повноліття коротку, але докладно викладену історію їхнього розвитку – від народження до повноліття” [3, с.234]. Окрім цього, зафіксовані в щоденнику дані про особливості психічного розвитку дітей раннього й дошкільного віку, можуть стати корисними для вчителів. П. Ф. Каптерев писав: „Найбільш суттєві факти з такого щоденника в стислому вигляді варто повідомляти шкільному керівництву на етапі вступу дитини до школи” [3, с.93].

У 1906 р. авторську спробу щоденника спостережень за психічним розвитком дітей запропонував Г. І. Россолімо („План дослідження дитячої

душі”, 1906 р.). У передмові до видання науковець зазначив, що „план має служити керівництвом під час складання характеристики дитини за допомогою методу спостереження. Він може бути корисним і батькам, які турбуються про оптимальність розвитку власної дитини, і вчителів, який має розібратися в дитячій душевній механіці для правильної оцінки успіхів учня в навчанні, і лікарю, який дуже часто використовує у власному обстеженні дитини відомості зібрані в сімейній і шкільній обстановці” [5, с.3]. Запропонований Г. І. Россолімо щоденник спостереження був максимально пристосований для заповнення дорослими, оскільки побудований за принципом „запитання – відповідь”, мав спеціальні місця, де фіксувалася інформація, вклеювалися фото дитини, її малюнки, зразки написаних творів тощо.

Щоденник спостереження складався з кількох розділів, які, на думку Г. І. Россолімо, дозволяли максимально схарактеризувати особливості психічного розвитку дитини та вплив різних факторів на його перебіг:

1) характеристики сім’ї (склад, матеріальні умови, мікроклімат, професії батьків, особливості дозвілля, наявність серед членів сім’ї осіб з нервово-психічною нестійкістю та іншими розладами);

2) сімейне виховання (фізичне, моральне, естетичне, розумове; різнобічний чи однобічний розвиток дитини; педагогічна культура батьків, цікавість до питань виховання; ставлення до дитини батьків, братів і сестер; система виховання, заохочень і покарань тощо);

3) навчання вдома (які заняття проводяться в сім’ї, хто з членів родини їх ініціює; завантаження дитини навчальними заняттями, наявність вільного часу, дотримання режиму дня; педагогічний талант і такт батьків);

4) школа (тип закладу, в якому навчається дитина, форма власності, рік навчання, відстань від школи до домівки, міра самостійності школяра; згуртованість класного колективу, рівень його розвитку; присутність серед учнів і вчителів осіб з дисгармонійним розвитком; ставлення до дитини педагогічного персоналу, система заохочень і покарань; гуртки, їх спрямування; задоволення дитини від відвідування навчального закладу,

бажання йти до школи, шкільні тривоги; ознаки втоми від навчання, виконання домашніх завдань; просвітницька діяльність закладу освіти тощо);

5) характеристика душі дитини (розвиток інтелекту, його відповідність нормативам, кмітливість, пізнавальна активність; домінуючий вид пам'яті, особливості запам'ятовування, зберігання інформації, точність її відтворення; уява, фантазія; увага, уважність, обсяг уваги, концентрація та зосередженість; загальний рівень здібностей, схильності, вплив на навчальну успішність; грамотність, досконалість усного та писемного мовлення; успішність в різних видах діяльності (навчання, малювання, креслення, ліплення тощо); почуття, душевний настрій, схильність до афектів, немотивовані страхи, релігійні, моральні, естетичні почуття, ставлення до власної статі; воля, енергійність, завзятість, відчуття обов'язку, послух, працелюбство, схильність до девіантної поведінки, незрозумілі й імпульсивні вчинки тощо);

6) історія розвитку й росту (спадковість, перебіг вагітності, вчасність пологів, особливості розвитку дитини на різних етапах);

7) історія здоров'я (стан дитини після пологів, перенесені хвороби, інфекції тощо);

8) причини розладів нервової системи (схильність і спроби вживання наркотичних речовин; психотравмуючі фактори в історії розвитку дитини; родинна спадковість – душевні й вроджені аномалії, алкоголізм; хронічні й часті захворювання, невиліковні хвороби) [5, с.3].

Великим сподвижником розроблення психології дитинства був І. О. Сікорський, який наполягав на тому, що „виховання дітей має стати точною наукою”, однак для цього необхідно мати чіткий план для наскрізного „вивчення душі дитини” від її народження [6, с.93]. Саме ця умова визнавалася науковцем базовою для забезпечення гармонійного розвитку всіх сторін душевного життя дитини, оскільки систематичне знання таких особливостей давало б можливість дорослим зробити процес навчання й виховання наближеним до індивідуальних можливостей і потреб кожного вихованця. Відомий дослідник писав: „Спостереження за характером і властивостями дітей

з необхідними записами й науковими довідками зовсім не ведуться в ранній період життя дітей. Перші аналоги такого роду записів починаються в школі. Але й тут існують практично кондуїтні записи і відсутнє щось схоже на психологічні характеристики. Проте тільки останні можуть мати значення для виховних цілей. Психологічні характеристики необхідні передусім тому, що ними визначається можливість передбачити майбутнє людини, а з іншого боку вони є безумовним об'єктивним мірилом в руках різних дослідників, яке дає можливість порівнювати показники різних авторів і виводити результат з різних джерел; насамкінець, тільки психологічна характеристика дає можливість встановити індивідуальність дитини, що є однією з важливих практичних вимог школи” [6, с. 85-86].

У запропонованому „Плані дослідження фізичного і психічного стану дітей” (1911, 1912 р.) І. О. Сікорський відстоював важливість педагогічних спостережень, які мають стати першоосною для підготовки психолого-педагогічних характеристик. Науковець зауважував: „У тих частинах вивчення дітей, де не можна використати вимірювальні процедури, необхідно вести таку описову точність, яка з великим успіхом використовується в природознавстві й антропології” [8, с.3]. І. О. Сікорський обґрунтував також вимоги до спостереження: своєчасність, систематичність, ведення записів фактів спостереження („Якщо спостереження записуються, хоча б й не щоденно, але більш менш своєчасно, то такий матеріал має велику цінність, оскільки дає можливість відстежувати успіхи розвитку й помічати затримки або кроки назад”); охоплення широкого кола психічних явищ, уникнення однобокості („Істинний план спостережень і педагогічних впливів повинен обіймати всі сторони душі дитини, а саме: розум, почуття, волю і навіть інстинкти й нижчі прояви душі. Ці останні звичайно ігноруються вихователями, а тим часом вони мають істотне значення, як для здоров'я, так і для правильного розвитку характеру. Вони повинні бути взяті на облік, з них слід починати педагогічні турботи”) [7, с.3].

Накопиченню й систематизації уявлень про психічний розвиток дітей на межі ХІХ – ХХ ст. сприяла діяльність професійних спілок, гуртків, товариств, педагогічних музеїв, сподвижниками створення яких стали відомі психологи, представники вітчизняної школи експериментальної педагогіки К. М. Корнілов, О. Ф. Лазурський, М. М. Ланге, О. П. Нечаєв, Н. А. Рибніков, Г. І. Россолімо, І. О. Сікорський та ін. Такі професійні або громадські організації стали осередками науково-дослідницької та просвітницької діяльності, поширювали психологічні знання серед вчительства, батьків, інших зацікавлених осіб. З цією метою проводилися лекторії, семінари, конференції, організовувалися читальні перекладеної зарубіжної літератури, систематизувалися й обговорювалися новітні дані про особливості психічного розвитку дітей, методи дослідження дитинства тощо. Деякі товариства публікували журнали, цільові добірки психолого-педагогічної літератури, комплектували власні бібліотеки тощо.

Прикладом такої популяризації психологічних знань може бути, зокрема, діяльність Педагогічного музею Вчительського дому, при якому було започатковано видання тематичних збірників матеріалів з питань психічного розвитку дітей, підлітків, юнаків, діагностики різних аспектів психічного розвитку, психологізації педагогічного процесу [1]. „Зміст таких збірок дуже показовий для мети роботи Музею – збір і вивчення матеріалів, що відносяться до психіки дітей, яка розвивається ... Музей має за мету представити в наочній формі хід розвитку дитини” [1, с.199]. Зусиллями співробітників Педагогічного музею під керівництвом К. М. Корнілова й Н. А. Рибнікова були укомплектовані програми щоденникових спостережень за душевним розвитком дітей, обґрунтовані вимоги до їх ефективності [1, с.200-227]. Серед зазначених вимог у вказівках музею звучали такі: спостереження слід вести й записувати за запропонованими систематичними програмами у вигляді щоденника; спостереження має проводити досвідчена, психологічно підготовлена людина (мама, інший дорослий); враження від спостереження слід записувати одразу після його завершення, оскільки деякі деталі з часом можуть забуватися; дитина не повинна знати, що її поведінка й висловлювання фіксуються; слід

обов'язково позначати в щоденнику записи, які зроблені дослідником зі слів інших осіб; бажано аби в щоденнику були місця для розміщення фотокарток дитини в різні періоди її життя; не варто навантажувати дитину спостереженням, слід обмежуватися природними проявами дитячої душі, штучні досліди й експерименти мають бути зведені до мінімуму; варто обирати час, коли дитина налаштована на спілкування; схематизацію в записах слід застосувати лише щодо фізичного аспекту розвитку дитини тощо [1, с.200-201]. Варто зауважити також, що опрацьовані щоденники спостереження зберігалися в фондах педагогічного музею й використовувалися в прикладних цілях.

У „Програмі спостереження за душевним розвитком дитини”, рекомендованій музеєм, були представлені такі змістові одиниці психічного розвитку, які вимагали уваги дорослих:

1) рухова та рефлексорно-рухова активність (характеристика появи перших рефлексів, рухів, положень тіла у порівнянні з нормативами, їх доцільність, тривалість проявів тощо);

2) розумовий розвиток (аналіз особливостей сприймання, уваги, розвиток аналізаторів, музична чутливість, реакція на подразники тощо);

3) чутливість (послідовність розвитку й проявів у дитини емоцій у відповідності з нормативами, відчуття прихильності й симпатії);

4) воля (генезис вольових актів, вплив на результативність діяльності заохочень й покарань, реакція дитини на педагогічні впливи);

5) розум (особливості розвитку уваги, пам'яті, мислення, розуміння слів і висловів, роздумів і міркувань, стан мовлення, дитячих уявлень, усвідомлення власного „Я”, релігійні почуття, інтерес до іграшок, види ігор, дитячі малюнки).

Висновки. Таким чином, розвиток наприкінці XIX – на початку XX ст. вікової психології, експериментальної педагогіки, посприяв розробленню нових методів вивчення особливостей психічного розвитку дітей, одним з яких став метод щоденникових спостережень. У перших щоденниках спостережень були здійснені спроби відстеження динаміки розвитку дітей за окремими параметрами психічного розвитку. Згодом схеми щоденникових спостережень

стали включати широкий спектр психічних явищ: психофізіологічні реакції, рефлекси, розвиток пізнавальних та емоційно-вольових процесів, мовлення, різних видів діяльності дітей. Вони створювали можливість пояснити вплив на психічний розвиток особистості біологічних (спадковість, стан здоров'я, історія розвитку дитини, сім'ї тощо) та соціальних факторів (виховні стилі батьків, система заохочень і покарань, сімейне дозвілля, шкільне навчання, успішність, інтереси). Завдяки збору нових емпіричних даних у наукових поглядах відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників змінилися акценти в розумінні природи дитинства як окремого повноцінного періоду розвитку особистості, викристалізувалася ідея екологічного ставлення до індивідуальності дітей, було виокремлено й обґрунтовано принцип цілісного вивчення особистості дитини у її розвитку.

Література

1. Гаврилова Н. И. Дневник матери / Н. И. Гаврилова, М. П. Стахорская / под. ред. К. Н. Корнилова, Н. А. Рыбникова. – М.: Практические знания, 1916. – 234 с. (Библиотека Педагогического музея Учительского дома в Москве).
2. Жарова Д. В. Наблюдение как метод исследования психического развития ребенка в работах британских ученых XIX века / Д. В. Жарова // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2012. – №2-3. – С.33-42.
3. Каптерев П. Ф. Детская и педагогическая психология / П. Ф. Каптерев. – М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 336 с.
4. Никольская А. А. Возрастная и педагогическая психология в дореволюционной России / А. А. Никольская. – Дубна : Изд. центр «Феникс», 1995. – 332 с.
5. Россолимо Г. И. План исследования детской души: Пособие для родителей и педагогов / Г. И. Россолимо. – М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнарев и К^о, 1906. – 90 с.
6. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения / И. А. Сикорский. – К. : Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнарев и К^о Киевское

отделение, 1909. – 112 с.

7. Сикорский И. А. План исследования психического состояния детей / И. А. Сикорский // Дошкольное воспитание. – 1912. – №1. – С.3-14.

8. Сикорский И. А. План исследования физического и психического состояния детей / И. А. Сикорский // Дошкольное воспитание. – 1911. – №5. – С. 3-4.